

100 чылдың тудуглары

ЧЫМЫШТЫГ АЖЫЛ-ИШ

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун оран-савазы ниитизи-биле эргижиреп, айыылдыг байдалда келгенин-ден институттун тудуун чаартыр айтырыг чиди-биле тургустунуп келген. Эргиде турган оран-савазын таваанга чедир бускаш, чаа тудугну 2013 чылдың декабрь 2-ден эгелээн. Оон бээр бир ай ажыг эрткен-даа болза, тудугжуларның чымыштыг ижи кайныгып, дыштаныр хүн дие-ейн ажылдап турарын кижилер эрткен-дүшкеш болганчок эскерер. Ынчангаш бо удаада тудугда ажыл-иш кайы хире чоруп турарын сонунурап четтим. Кочетов кудумчунун бажында долгандыр херимнеп каан девискээрже чоокшулай бээрим билек, кран даажы дыйналып келди. Шынап-ла, херим иштинде тудугда чаңгыс-даа кижилер хостуг олурбайн, бир демниг ажылдап тур. Сонунура-ган айтырымга харылаптар кижилер дилеп, элээн үе дургунда ажылды сонунурап көрүп турумда, шудургузу кончуг акый чүк сөөртүр машиназын хөдөлдиреринче далажы сүргей

бар чор. Ооң-биле мендилежип чугаалашкаш, кандыг айтырыг-лыг чоруурмуну сонунураптым. Ол мээң дилээмге, үр-даа боданмайн, чөпшээрешти. Ол болза тудугжуларны башкарып турар прораб Андрей Кировович Хомушку-дур. «Даштын соок-тур, чылыг өрээлче кире берээлинер» — деп Андрей Кировович сагыш човап, чанында боттарының ажылдап оары өрээлинче чалады. Бир-ле дугаарында кышкы үеде мындыг улуг чымыштыг ажылды кылырга тудугжуларга январь айның чывары шаптыктап турар бе деп сонунурап айтырымга Андрей Кировович мынчаар харылап берди:

— Бис ТГШИ-ниң тудуун кыш удур хүлээп алган бис. Чывар-ла дээш, ажылды ара соксадып каар болза, үе маңы караңнаар-ла болгай, чылыг манал оарга база болдунмас. Амгы шагның технологиялары, тудугга ажыглаар дериг-херекселдерниң баазы база экижээн. Оран-бажының таваанга салып турар бетонну кандыг-даа соокта чылыдып берип турар краннар бар. Эки дериг-херекселдер турда черле

А.Хомушку тудугжуларга арга-сүмени берип тур.

ажырбас боор бис.

— Ажылдың соксаал чок чоруп турары көскү-дүр. Тудугда каш кижилер хаара тут-тунганыл?

— Ниитизи-биле 24 тудугжу, инженер ажылдап турар бис. Оларның аразында чүгле чаңгыс А.Н. Светлов деп инженер

соңгаартан келген. Артканнары — Тываның мергежилдиг тудуг ажылчынары.

— Андрей Кировович, тудугну 2014 чылдың сентябрь айда доозар деп номчудум. Чогуур үезинде доозуп шы-даар силер бе?

— Ийе, сентябрь 30-ге чедир дооскан турар бис. Ол үе чедир дооспайн баар деп кандыг-даа чигзиниг амдызында бисте чок. Акшаландырыш-кын-биле-даа, дем, күш талазы-биле-даа амгы үеде эки чоруп турар бис. Бо көргүзүглер ол-чаан өскерилбес болза, ажыл түннели черле дүрген көстүп келир боор.

Автордан: ажылынче далажыксап турары аажок болурга, каш айтырыг-биле Андрей Кировович-биле чугаавысты доозуп, ажыл-иш элээн шуудай бээрге ам бир катап чедип кээримни аазааш, байырлашкаш, чоруптум.

Орук ара бодалдарымда чүгле ТГШИ күзүн кайы хире чараш ордуке көжүп кирерин бодап басып чордум. Хензиг када болган ужуражылгадан тудуг инженеринин ажылының кайы хире үнелин эскерип көрдүм. Чоннуң аас чогаалы-ның, төрөөн дылының, төөгү-зүнүң алдын байлаа кайгам-чыктыг чараш ордуга оон-даа улам сайзырап, аңаа ажылдаар эртем ажылдакчыларының хей-ады улам дыңзып, бедир боор деп идегедим.

Белекмаа ХЕРТЕК.

Чингис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Фестивальдың аалчызы

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол — Бүгү-россияның «Бурунгу Рос-сия» бойдус фестивалының хүндүлүг аалчызы.

Ол фестиваль дээрже Россия-ның Культура хүннеринге дүүштүр Федерация Чөвүлелиниң болгаш Орустун география ниитилелиниң (ОГН-ниң) кады кылган төлөвилели болур. Федерация Чөвүлелиниң Даргазы Валентина Матвиенко бол-гаш ОГН-ниң президенти Сергей Шойгу хүндүлүг аалчы болуп ол хемчеглерге киржир кылдыр Тыва-ның Баштыңы Шолбан Кара-оолду чалаан.

Ол ажыл-херектерниң эгелек-чизи болгаш организакчыларының бирээзи Уралдан сенатор Олег Пантелеев болган. Ол төлөвилелдин үндезини болза, бистиң чуртувустун национал чаңчылдары-биле болгаш культуразы-биле капсырлаштыр Россияның бойдузун бурунгу, чүү-даа дегбээн хевээр кылдыр, хөй чонга көргүзүр күзел болган дээрзин ол чугаалаан. Ооң дел-гелгезинде Тыва Республиканың онзагай бойдус байлактарының дугайында чүүлдер кирген, олар Бүгү-россияның «Бурунгу Россия» бойдус фестивалының ажылынга бүрүн дүгжүп турар деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. Тыва дээрже кайгамчык оран, ооң каас-чара-жын чурттуң болгаш делегейинин чурттакчылары, ооң иштинде Рос-сияның Президентизи демдегледип турар. «Владимир Владимирович Путинниң Тываже аян-чоруунун чаңгызын-даа россияжилер ки-чээнге чок арттырбайн турар. Ол бисти өөртүп турары чугаажок. Бистиң бойдузунуң ындыг арганы биске тыпсып турар. Эрткен чайын Владимир Владимирович Тываның эртинези Азас хөлге аажок улуг, 21 килограмм кадыргыны тудуп алганы шупту улусту кайгаткан. Кижилерни кайгадыр болгаш со-нуургадыр чүүл чаңгыс бо эвес-тир. Чүгле эки балыктаашкын эвес, арыг агаар, бурунгу тыва черниң кижилерге берип турар күчүзү ка-дыкшылды, арыг сагыш-сеткилди өргүп турар» — деп, Шолбан Кара-оол санап турар.

Фестивальдың программасында бойдус дугайында эң эки россияжи фильмнерни көргүзери, Россияның чоннарының хөгжүм херекселдерин делгээри, Орустун география ниитилелиниң, Россияның чонна-рының ассамблеязының тускай хүннерин эрттирери, уругларның мөөрейлери болгаш көрүлдeleri кирип турар. А эң кол черни «Бурунгу Россия» деп делгелге ээлээн, ында кайгамчык 200 ажыг фото-чуруктар кирген. Оларда Рос-сияның бүгү регионнарының дириг амытаннары болгаш кайгамчык бойдус чурумалы кирген.

Тудугнуң таваан тудуп турары.

Хүннүң медээлери

Чаа яамы тургустунар

Тывада садып алышкын талазы-биле керээ системазын башкарарының чаа яамызы тургустунуп турар.

Чурттуң дээди удуртулгазының күрүне садып алышкынының системазын чаартырының талазы-биле сөөлгү чылдарда ап чорудуп турар хемчеглери күүсекчи эрге-чагырганың чаа органын тургузарын негеп келген. Ооң кол барымдаазы болза Россияның Президентизи Владимир Путинниң бодунуң айткалынга «эң эки эчис түңнелди чедип алыры» деп демдеглээни.

Күрүнениң болгаш муниципалитеттин садып алышкынының ылаптыг планнаар болгаш чогуур үезинде боттандырыр, тускайлаттынган акша-хөреңгини чыл төнчүзүңгө чедир канчап-чооп шингээди алыры дээш эвес, хамыкты мурнай чагыкчының эрге-ажыктарын кол чүүл кылдыр көөрү болур. Ол сорулгаларны боттандырырынга бо чылдың январь 1-де күштүг болуп кирген «Күрүне болгаш муниципалдыг хереглелдерни хандыраары-биле барааннар садып алыр, ажылдар кылыр, ачы-дуза чедирер адырга керээ системазының дугайында» Федералдыг хоойлу идиг бээр. Мурнунда күштүг болуп турган бо хоойлуга чүгле чагыглар хү-

лээп алырын, тодаргайлаарга, ону хандыраар кижини тодарадырын кол чүүл кылдыр санап турган болза, чаа хоойлу планнаашкынын, керээни чарарының болгаш күүседириниң, а ол ышкаш ооң кайы хире дээштиг болганын үнелээриниң бүгү үе-чадаларын кириген.

Ол хоойлу чүгле чагыкчыларга эвес, хандырыкчыларга база хамааржыр. Ооң-биле холбаштыр күрүне садып алышкынының айтыры чаа ужур-дузалыг болуп, күүсекчи эрге-чагырга органның тургузуунга өскерилгелер кириерин негеп келген. Ындыг өскерилге кириерин республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун бо чылдың январь 9-та чарлыында айткан. Ол чарлыкты күүседире-биле республиканың Чазза садып алышкын адырынга керээ системазын башкарарының талазы-биле яамының дугайында дүрүмү болгаш ооң тургузуун, чагыкчыларның болгаш чаа яамының кады ажылдажылгазының чурумун бадылаан.

Ол дүрүм езугаар чаа тургустунган яамы болза Тываның күрүнениң бюджет албан черлеринге күрүне чагыгларының хандырыкчыларын тодарадырының талазы-биле республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы болур.

Студент «алдын» чылдар

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Татьяна хүнү-биле студентилерге байыр чедирген.

Республика удуртукчузунуң чагаазында мындыг одургулар бар: «Эргим өңүктөр! Студент кижиге сессиядан аңгы хүннер байырлал хүннери болур дижир болгай. А Татьяна хүнү кандыгдаа байырлалдан артык байырлал. Ол дээрге Россияның эң аас-кежиктиг, муңгарал деп чүве билбес болгаш интернационалчы чону-студент акы-дуңмалышкының байырлалы-дыр. Силерге чүректин ханызындан изиг байыры чедирдим! Студент чылдар — чүгле оюн-хөгүнү чылдары эвес, кижилер бүрүзүнүң амыдыралының эң харысгалыг чылдары-дыр. Ол дээрге бот-тускайлаң амыдыралдың баштайгы үе-чадазы-дыр, ынчан бот-тускайлаң көрүш болгаш бедиктерже чүткүл көстүп келир. Тываның школа доозукчуларының барык чартык кезин Россияның болгаш даштыкы чурттарның дээди өөредилге черлериниң студентилери болуп турарынга өөрүүр-дүр мен. Эргим уруглар, төрөөн кижилериниң болгаш бүгү республиканың келир үези-дир силер. Бо хүнде шиитпирлеттинип турар чугула төлөвилелдерни — чаа хоорайлар, оруктар болгаш бүдүрүлгелер тудуун, уругларны өөредирин, уран чүүлдүн кайгамчык чогаалдарын болгаш өске-даа чүүлдерни боттандыраарын уламчылаар хүлээлге силерге онаажыр. Билиглеринерни, чөжүңерни болгаш чогаадыкчы чорууңарны төрөөн республика-выстың сайзыралыга ажылгаар

дээш силерни четтикпейн манап тур бис.

Силер дээш сагыш човап, силерге аажок ынак болгаш ачы-дузаны кезээде көргүзүп келген, ол дузаны кажан-даа соксатпас, идегеп чоруур ада-иелериңерге эң чоок кижилер силер. Чүгле ада-иелериңерниң келир үези эвес, төрөөн Тываның база келир үези-дир силер. Ооң алдын фондузу, эгээртинмес байлаа болуп турар силер. Бөгүн улуг чүткүл-биле шингээди ап турар билиглериниң даартагы хүнү хамааржыр.

Силерге сеткилим ханызындан эки өөредилгени күзедим. Каяа-даа чорааш, боттарыңарның өгбелериңерниң чаңчылдарын утпаңар, олар күш-ажылга болгаш улуг улуска хүндүткелге үндөзилеттинген. Төрөөн чуртуңарга ынак болуңар. Оон эргим чүве Чер кырында чок, ооң төөгүзүңгө болгаш чонунга чоргаарланыңар.

Аал-ораныңардан ырак черге бот-боттарыңарны кезээде деткижил чоруңар. Бо чылдарны чырыктыгы, боттарыңарга эң ажыктыг, кажан-даа чованчыг эвес кылдыр эрттирерин күзедим. Бергелерге торулбаңар, чедиинкиңерге хөөревеңер, дидим сорулгалар салырыңар! Чаа, көк Аът чылы силерге чедиинкиңерни экээр, күзедиринер бүдүрер болзун! Быжыг кадыкшылды, эки өөредилгени болгаш хууда улуг аас-кежин күзедим!

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол».

ТР-ниң албан-езузуң сайызындан.

ЧАА ЧЫЛДЫҢ
ЧАА СОРУЛГАЛАРЫ

Тываның сайзыралының инвестиция планын белеткээриниң талазы-биле ведомстволар аразының ажылчын бөлүүн РФ-тиң регионнар сайзыралының яамызы тургускан.

Ведомстволар аразының ажылчын бөлүүн тургузарын РФ-тиң Чаззааның ноябрьда болган хуралында Чазак Даргазы Дмитрий Медведевтиң берген даалгазынга дүүштүр боттандырып турар. Ол хуралга республиканың социал-экономика-

төлөвилелдин бадыладыры-биле РФ-тиң Чаззаанче апрельде кириер. Ажылчын бөлүктүң февральда болур хуралында 2020 чылга чедир Тываның социал-экономика-хөгжүлдээриниң концепциязын, чугула төлөвилелдерниң техника-экономика-барымдааларын сайгарып, оларны акшаландыраарының хемчээлин болгаш дөстөрүн, а ол ышкаш хемчеглер бүрүзүнүң түңнелдерин тодарадыр.

Келир үениң программа-

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол РФ-тиң Чаззааның хуралында.

айтырыгларын онзагайы-биле көөрүнүң эргежок чугулазының дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун барымдаалары-биле Россияның Чаззаа чөпшээрешкеш, Тывага хамаарыштыр сайзыралдың өске программаның ажылдап кылырының дугайында шиитпирни хүлээп алганын сагындыраал. Транспорт, энергетика болгаш өске инфраструктура талазы-биле төлөвилелдер, «Кызыл — Курагино» демир-орук тудуунуң, а ол ышкаш чылыг хандырылганың объектилерин чаартырының айтырыглары программаның үндөзини болур деп санап турар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол программаның төлөвилелдери езугаар ажылдың планнарын федералдыг ведомстволар-биле дугуржуп чорааш, Москвадан эпп келген. Республиканың комплекстиг сайзыралының программаның ажылдап кылырының талазы-биле ведомстволар аразының бөлүүн Россияның Регион сайзыралының яамызы башкарар. Бөлүктүң баштайгы хуралын февральда эрттирер көрдүңгөн. Программаның

зының чамдык угланышкынының талазы-биле ажыл калбарган. Ылаңгыя «Кызыл-Курагино» демир-орук тудуунуң төлөвилелдин 2014 чылдың мартта Каннарга (Франция) болур делегейниң инвестиция-тудуг шуулганынга кириери көрдүнүп турар. Аңаа дүүштүр делегейниң 4 муң ажыг улуг-улуг инвесторларның, девелоперлерниң, тудугчуларның болгаш архитекторларның улуг ужуражылгазы болур.

Хову-Аксынга халап болганының соонда Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдун көдүргени улуг-улуг чылыг берикчилерин чаартырының айтырыгларын республиканың социал-экономика-сайзыралының хемчеглериниң даңзызынче киригени Тывага улуг чедиинки. ЧЭТ-ти чаартып кылырының болгаш

республикага чаа котельнаяны тударының эргежок чугулазының дугайында ооң бадытынын Россияның Энергетика яамызы хүлээп алган. Биле ээлчегде чылыдылга күчүлө солугуру негеттинип турар чакчылыг черлериниң энергетика хандырылганының тодарадырынга схемазын РФ-тиң Энергетика яамызынче кириер сорулгалары Тываның энергетиктеринге келген. Одалга төптөрүнүң тудуу федералдыг тус-тус адрес инвестиция программалары акша-хөреңгизиниң күсели-биле акшаландыраар. Тыва обьекти бүрүзүнүң төлөвилел-смета-кументациязын ажылдап кыл ужурулуг.

Федералдыг яамыларны болгаш ведомстволарның удуртукчулары-биле ужуражыл үезинде Тываның төлөвилел регион сайзыралының өскөдө айтырыгларының талазы-биле дугуржылгаларны кылган. Республика найысылалы Кызыл хоорайда үш белдир подстанцияларын чаартып кылырын акшаландырышкыны Энергетика яамызы тодарадыр, ооң 2014 чылда социал ужуру-дузаны элээн каш объектилерин ажылдап киирери хамааржыр. Тывада үр туттунуп келген тудугга хамааржыр Кызыл терапия корпусунуң тудуу акшаландыраарының хуусаазын РФ-тиң Кадык камгала яамызы тодарадыр. Ол корпусуң тудуун доозарынын акша-хөреңгизин 2015 чылдың бюджетинде көрүп каан, ынчан дугаа болза, тудугну дүргөдө дири-биле республиканың эрге-чагыргалары банк чээлилерин хаара тудуп болур деп, Кадык камгалал яамызы санап турар.

Оон аңгыда биче болгаш ортумак бизнестин объектилерин электри четкилеринге технологияларын лимидин улгаттыраарынга РФ-тиң Экономика-сайзырал яамызы чөпшээрешкен. Тываның Чаззааның сайыттарының январьда Москвага сургакчылаашкынының үезинде Кызыл хоорайга филармонияның чаа тудуун, Каа-Хем суурга спорт-культура төвүн тударының, а ол ышкаш «Хандагайты» хыналда-эрттирилге пунктузунга хөй талалыг кызыгаар чери эрге-байдалды тыпсыры-биле чаартып кылырының айтырыгларын сайгарганнар.

Ажылчын бөлүктүң февральда болур хуралында 2020 чылга чедир Тываның социал-экономика-хөгжүлдээриниң концепциязын, чугула төлөвилелдерниң техника-экономика-барымдааларын сайгарып, оларны акшаландыраарының хемчээлин болгаш дөстөрүн, а ол ышкаш хемчеглер бүрүзүнүң түңнелдерин тодарадыр.

Шагааның дүрүмнери

УЖУР-УТКАЛЫГ
ЭРТТИРЕРИ ЧУГУЛА

Сүт-Хөл кожуунда

Бюджетти таныштырган

Тыва чоннуң Шагаа байырлалына сонургалы чылдан чылче быжыгып, ону эрте-бурунгу өгбелеривистиң дүрүмнеринге дүүштүрүп, канчаар ужур-уткалыг эрттирериниң дугайында айтырылганы көвүдээн. Чогум Шагааны кандыг хевирлиг байырлары ниитизи-биле билдингир-даа болза, оң тускай езулалдарына хамаарыштыр билишкеннер ам-даа чедишпес деп болур. Оң уржуундан чон янзы-бүрү үндезиннерден медээлерни чыып, лама-хамнардан айтырып, бот-боттарының аразында «ынча дидир, мынча дидир» деп чугааларны тарадып, будулгаазынныг байдалды тургузар. Ынчангаш бо бүгү чыңгыс аайлаштырылары чугула. Чүү-даа чүве үнер дөстүг, уштуг-баштыг, ужур-уткалыг дээр. Бо талазынга «Төгү билбес — төөрээр, төрел билбес — түрээр» деп үлегер домакта илереткени дег, эрткен үеже эглип, ук-ызыгуурну коптарып, оларның амыдыралын шинчилээри улуг салдарны чедирер. Моон ужурунда Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртемденнери-биле ужурашып, оларның шинчилел ажилдарына даянып, Шагаа байырлалының эрттирилгезиниң дугайында чугаалаштывыс.

Саң салыры

Любовь Хертек, моол шинчилелдер секторунун эртем ажилдакчызы: «Чүгле бедик черге саң салып, Шагаа уткууру албан эвес. Аал-оранның девискээринде тейжигештерге, бедигээштерге, харын-даа арыг харны өпейткеш, оларга даа саңны салып болур.

Саң салыр езулалдың бетинде өгнүң кыс ээзи чаа шайны хайындырып, бурганнар омур-хевирлериниң баарына салып, оран-делегейинге чажып чалбарыыр. А эр улус херээжен кижиниң белеткээни ак аш-чеминиң дээжизин алгаш, саң салыр черже чоруптар. Бажындан ыраар дээр, эр улустуң чоруу, а херээжен кижии аал-оранын, от-көзүн хайгаарап, карактаар ужурулуг.

Саң салырда сүт азы сүттүг шай, үс-саржаг, далган-тараа дээш, оон-даа өске ак чемнин дээжизин, артыш-шаанакты беткээр, а эът аймаандан кылган немни, аргалыг болза, ажыглааны дээр, ынчалза-даа төш ажы дээн ышкаш салыр кезектер аза бар. Шагаа байырлалында ымылыг чүве тыны үспес. Чамдык

улус ол үеде «изиг-ханнаар» дээр, ол шын эвес. Оон аңгыда аш-чемни хөйну салырга эки деп билишкен бар, ынчалза-даа бо өртемчей биле дуу оран ылгалдыг болгай. Тоолдардан-даа алгаш көөрге, дуу оранда үе-даа өске, бичии чүве улуг-даа апарган болур. Кижии чок апаарга, оң соондан эмин эрттир ылгал-сыктаар чүве болза, ол карак чажы дээрже чалараан кижиге моондак болуп, улуг далай апаар деп чугаалажыр ышкажыгай. Ынчангаш өске өртемчейге чалбарып, оон эки чүве дилээрде, аш-чемни хөйну эвес, а оң чүгле дээжизин сөңнээр. Саңга аш-чемни кижии бүрүзү база салып турбас. Келген улустуң аш-чемин чаңгыс черге чыгган соонда оң дээжизин аалдың улуг кижизи салыр боор».

Аяна Самдан, төөгү секторунун эргелекчизи: «Херээжен кижии шуут саң салбас дээрже база шын эвес.

Аал-оранында, өгбүлезинде эр кижии чок-даа улус чоруур. Ол чүгле бедик, ыдык черлерже үнмес ужурулуг».

Зоя Самдан, аас чогаал секторунун башкарыкчы эртем ажилдакчызы: «Херээжен кижии ыдыктыг, бедик черлерже үнмес деп

чурум бурунгу тоолчургу чугаалардан укталган. Чүге үнмес дээр, ол черлерниң ээлери килеңней берип болур. Дээр, Чер, Черниң адаа деп аңгылаашкынга дүүштүр, херээжен кижини Черге дөмейлештирип турар. А Чер бодарадырдан аңгыда, амыдыралдың шупту экибагын бодунче сиңирип алыр. Чок болган кижини-даа чер хүлээп алыр. Ынчангаш эр кижилер арыг деп санаттынып турар».

Шагаа дүнезинде
удувас

Светлана Донгак, археология болгаш этнография секторунун башкарыкчы эртем ажилдакчызы: «Тываларның бир онзагай чүүлү — Шагаа дүнезинде удувазы. Бо езуунуң ты-вылганы сарыг шажын-биле дорт холбаалыг. Сарыг шажынның үш улуг камгалакчыларының бирээзи, херээжен омур-хевирлиг Ламы Бурганы Шагаа дүнезинде оран-

делегейни кезири. Ол камгалакчы болганда, оң дүрүзү шыңгы, дүшкүрлүг. Тыва чоннуң билинбиле алырга, Ламы Бурган ол дүне ара-албатызын ончалап, ойнап-хөгөп турар одуг улусту дириг кижилер кылдыр чизелээр. Удаан кижилер чаа үе-шагны омак-сергек, хөглүг эвес уткуп турар болганда, амыдыралга хамаарылгазы тоомча чок болганы ол. Тываларның бо езуу канчаар-даа аажок ханы уткалыг деп Тывада ажилдап-чурттап чоруур Шивалха Ринпоче башкы безин демдеглээн.

Шагаа бүдүүзүнүн хүнүнде аргажок удуур апарган болза, оода оң дүжөр шактарында ыяап одуг турар. 4-5 шакка чедир удуваан болза эки, а 5 шакты эрттир удуур болза, таарымча чок. Оон өске Шагаада чула кыпсырын шуут утпас. Чуланы кижии амы-хууда белеткээш, кывыскан болза улам эки. Бажың-балганы чула кыпсыр арга чокта, ону хүрээ-хииттерге баргаш, кыпсып, тургузар. Маңаа кол чүве — чаа чылды эки-чаагай сеткил-биле уткуп, Бурганнар-биле мендилежи, олардан авыралды дилеп, үнүп келир чылда эки демдектерни салып, ужуктаары болур».

Автордан: Шагааның езулалдарының каракка көскү чүүлдерин чежемейиниң-даа шын күөседип, чурум-дүрүмнерин сагып турзувусса, маңаа кол угланышкын — кижиниң сагыш-сеткилиниң болгаш мөзү-шынарының сайзыралы болур. Шагаа бүдүүзүнде өскелерден өршээл дилеп, эки харылзааны тургузары чугула. Эрткен чылдың таарымча чок, эпчок, багай болушкуннарын эрги чыл-биле кааптар. Чаартынган, арыг-чаагай үзел-бодалдар-биле чаа үеже кирер. Бурун өгбелеривистиң чаагай езу-чаңчылдарының үндезиннери болгаш тыва чоннуң алызындан бөдүүн, хүндүлээчел, кээргээчел, дузаарга аажы-чаңы Шагаа байырлалын улам чаагайжыдып, чырык болдурар. Ынчангаш ачы-буянныг байырлалывысты «аза суксуну» дижиривис арага-биле чүдеретпейн, чаш уругларывыска, улуг назылыг болгаш кошкак шыдалдыг кижилеривиске онза кичээнгейлиг, хумагалыг болуп, оларны хүндүткөп, энерел сеткил, чаңгыс аай дем, бедик хей-аът-биле уткуулунар! Азияна ТАУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

жеттериниң баш бурунгаар төлөвилелдери-биле таныштырылган саң-хөөде байдалды билип алырынга ажыктыг дээрзин «төгерик столдун» киржикчилери демдеглээн. Кожуун чагыргазының өөредилге эргелелиниң начальниги Татьяна Монгуш, пенсионер Б.С.Ондар дээш, өскелер-даа санал-оналын бергеш, чурттакчы чоннуң амыдыралының кол өзө — бюджеттиң тавааның салдынганын чогумчалыг деп демдеглээн.

Кожуунуң 2014 чылда бюджетиниң төлөвилелин кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттары сайгарып көргөн.

Алаң-Тос ажыттырган

Суг-Аксы суурда хөй-ниитиниң чемненилге, көдээ ажил-агыйның продукциязын садып-саарып турар бүдүрүлгө черлериниң ажыттынып турарын демдеглээри чугула.

Мурнунда эрге-чагырга органнарынга ажилдап чораан Маадыр Шойдаевич Ондар кожуунуң болгаш Суг-Аксы суурнуң чурттакчыларының «кежээки садыг бажынын» хуужудуп алгаш, «Алаң-Тос» дээр 500 олуттук шайлааракты ажыдып алган. Ажылгы, кызымак Маадыр

Шойдаевичиниң өөнүн ишти Сайзаана Ондар эжи Ульяна Ондар-биле амдан-сүүзүнүг янзы-бүрү чемнерни кылып, чонну чемгерип, эвээш эвес орулганы кирип ап турарлар. Кыштың чыккылама соогунда ол-бо черлерден келген чорумалдар изиг сүттүг шайны аартап, хоолулуг чемни чооглап алырлар. Алаң-Тостуң аалчылары ам-даа арбыдаар болгаш оон кезээде амдангыг чемнин чаагай чыды думчукка келир болзунам!

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл.

Чаа-Хөл кожуунда

Көдээ ажил-агыйда

Кожуунда 2013-2014 чылдың кыштаглаашкыннычө чүзүн аайы-биле кирген малдың чизе-даңзызы: шээр мал 20 муң 500, оң иштинде төрүүр хой 10 муң 131, төрүүр өшкү 9 муң 827, бода мал 5 муң 100, оң иштинде төрүүр инек 2 муң 400, чылгы мал 1 муң 100, хаваннар 265, куш аймаа 150 баш.

2013 чылдың дургузунда арат ажил-агыйлар 526 тонна эътти сайгарып дужааган. Ол дээр-ле планның 98 хуу күөсеттингенидир. Шээр малдан 25 тонна дүк кыргып, план езуугаар 24 тонна күөседир ужурулуг. Кожуунда малчын коданнарның ниити саны — 82, оларның 43-жү — Чаа-Хөл суурда, арктаннары — Ак-Дуруг, Кызыл-Даг, Шаңчыда.

Аът чылдыг оол

2014 чылдың январь 3-те эртенгиниң 5 шакта кожуунуң төп эмнелгезиниң божудулга салбырынга оол өпөя төрүттүнгөн.

Баштайгы төлдүң хинин кезип, буян чедирген эмчилер Анжута Даба-Лама, Римма Кызыл-оол. Аът чылдыг оолдун ада-иези ыраккы Шаңчы сумузунуң чурттакчылары Эрес Экер-оолович биле Айлана Амировна Монгуштар. Оларның бо 2 дугаар өпөязы.

Баштайгы өг-бүлө

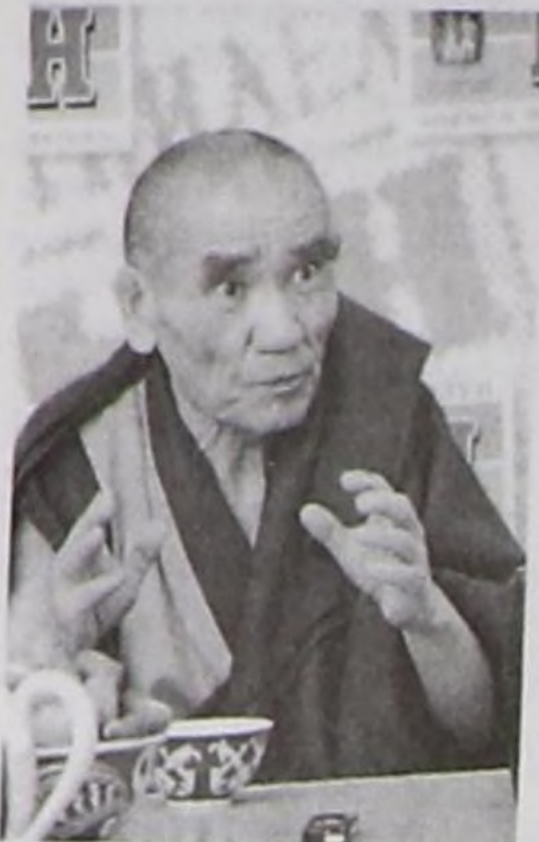
Бо чылдың январь 10-нуң хүнүнде кожуунга бир дугаар аныак өг-бүлө бадылашкан. Ол болза Чаа-Хөл суурнуң үндезин чурттакчылары — казна албан чериниң специализи Родик Орланович Нордуп-оол биле кожуун чагыргазының өнчү-хөрөңги талазы-биле специализи Айлана Владимировна Докпут-тур.

Чылдың баштайгы болууш-

куннарының «маадырларынга» кожуунуң ХБАБ чериниң эргелекчизи Айлана Чаш-оол, кожуун баштыгы Орлан Монгуш, чагырыкчы Станислав Сарбаакай, Чазак Даргазының кожуунда бүрүн эргелиг төлээзи Урана Седибей дээш, өскелер-даа байыр чедирип, өртектиг белектерни тывыскан.

Александр ЧИГДЕН.
Чаа-Хөл кожуун.

Январь 21-де «Шын» солун редакциязынга Шагаа болгаш шажын-чүдүлге темазынга хамаарыштыр ээлчеглиг «дорт харылзаа» болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың Камбы-ламазы Тензин Цүлтим башкы, «Дываажан» төлевилелдин автору Омак Монгуш, «Манджушри» сарыг шажын ниитилелинин төлээзи Эдуард Куулар киришкен.

Тыва Республиканың Камбы-ламазы Тензин Цүлтим.

«Дываажан» төлевилелдин автору Омак Монгуш.

«Манджушри» сарыг шажын ниитилелинин төлээзи Эдуард Куулар.

Инна ДАМБА-ХУУРАК,
кол редактор:

— Тывага Шагааны январь 30-ден 31-же уткуур болгай бис. Тибет, Индия, Моолда Чаа чылды март 1-де демдеглээр. Ол карышкартарның чылдагааны чүде бооп турарыл? Ол санаашкыннарны кым кылып турарыл, ооң чуруму-биле таныштырып көрүңерем?

Камбы-лама Тензин ЦУЛТИМ башкы:

— Будда башкы 81 харлыында чыргалаңче чаларап чоруур үезинде Калачакра Өөрединден эгелзэн, оон укталып, чурагайлап санап эгелзэн. Чурагайлар хей, индий, кыдат, моол дээш баар. Шаанда тывалар салгалдан салгал дамчып, ол дугайында ажы-төлүңге аас-биле тайылбырлап, дамчыдып берип чораан. Төөгүдөн алыр болза, Бурган башкы аас-биле тайылбырлап чораан. Ынчангаш бистиң өгбелеривис бижимел ажыглавын чораан. Олар чарт угааныг болгаш айже, дээрже көргөш, бүгү-ле чүүлдерни баш бурунгаар билип, санап алыр. Төп Азияның чоннарының (моолдар, кыдаттар, буряттар, тывалар) кылып каан чурагайы-биле өске санаашкыннардан ылгалдыг-даа болза, ында коргунчуг чүве чок. Январь төнчүзүндө кышты үдээш, часты уткуур санаашкыннары хоойлу апарган. Бо талазы-биле тускай эртем-шинчилел ажылдарын чорудары негеттиниң турар.

Белек ДОРЖУ, Кызыл-Мажалык суур:

— Шагаа хүннеринде номналдар Кызылдың хүрээлеринге хондур болур боор болгай. Аарыг-аржык, улуг назылыг кижилер аңаа хондур олуруп шыдавас, чедип албас. Номналдарны теле-дамчыдылга таварыштыр көргүссө кандыгыл?

Тензин ЦУЛТИМ башкы:

— Бир талазында, ону кылып болур; ийи талазында, бистиң өгбелеривис кыштаанда мал-маганын каап шыдавас болганы-биле хүрээ-хиитке кээри бергедей бээр. Ынчангаш аалынга Шагааны байырлаар чораан. Номналдар үезинде удуп-даа чыдар кижилер бар боор, теле-дамчыдылгага ону көргүзери шала эпчок апаар-дыр ийин. Бо айтыргыны черле өөренип көөр бис.

Аэлита МОНГУШ, Кызыл хоорай:

— Номналдар үезинде чамдык кижилер удуй бээр. Ону шын хүлээп алырда, бодун канчаар алдынар болза экил?

ШАГАА БОЛГАШ ШАЖЫН

Тензин ЦУЛТИМ башкы:

— Шагада номда олурар чүдүкчү кижини номчулганы эки билип, дыңнап алыр болза эки. Медитациялап, сүзүглөп, тариналарны башкылары-биле кады номчуп тургаш хүлээрге, ол күштүг болгаш дээштиг болур. Мындыг тоолчургу чугаа бар, ол дүне ак аът мунган, шажын өөредилгезинин Балдан-Лхамо деп камгалакчызы аалдар кезип, чизе кылыр. Удуп чыдар кижилер өске оранче чоруй барган кижилер чизезинче кире бээр дээр. Бир эвес өгнүң эр ээзи кыс ээзинин айында, ооң чугаазындан эртпес болза, ол чизеже кире бээр. Эр кижини шажынга чоок. Шаанда 30 ажыг хүрээ, 5000 лама-башкылар турган. Өгнүң ээзи — кыс кижини. Шаанда тывалар «Эр кижинин экизи чанында чурттап оран эжинден хамааржыр» дээр турган.

Шагаа дүнезинде сергек, бедик хөөнүг, тура-соруктуг болур болза эки-дир ийин. Малчыннар кайгамчыктыг улус, дүне удувайн чораан. Шагаа — чоннуң шажын-чүдүлгезинин болгаш частың башкы айын уткуурунун байырлалы. Тываларның чаагай чаңчылдарын шыңгы сагыыр болза, шажын-чүдүлгевис эглип кээп, күш кирер.

Зинаида ХОМУШКУ, Кызыл хоорай:

Аът чылын бар-ла сагылга-чурум, езу-чаңчыл езугаар эки сагыш-сеткилдиг уткууп алыр бис. Бо чыл ыяш чылы база 4, 5 саннар-биле төнгөн чылдар ыяш болур. Бойдус бистиң иевис болганда, ыяшка чүдүр ужуруг бис. «Ом мани падме хум» деп таринаны доктаамал номчуп чоруурга эки».

зыл хоорай:

— Саң салырда кандыг аш-чемни өргүүр ирги?

Тензин ЦУЛТИМ башкы:

— Саң салырда кол чем — ак чем. Арага, таакпы аймаа турбас деп тывалар дыка эки биле берген. Кижини бүрүзү бодунуң күзели, шыдалы-биле аш-чемин белеткеп алыр. Өгбелеривистин чип чораан тыва чемнерин белеткеп алыр болза, улам таарымчалыг.

Аяна Монгуш, Кызыл хоорай:

— Шагаа байырлалының бүдүүзүндө улуг номналдар болур. Кызыл хоорайның 45 дугаар садыг чанында чурттакчылары каяа барып номну дыңнап, хүлээп ап болур ирги?

Тензин ЦУЛТИМ башкы:

— Эрткен чылын номналдар болуп турган «Сүбедей» спорт комплекзи база «Буян-Бадаргы» аалчылар бажыңыга барып болур силер. Бо чылын септелге чоруп турары-биле Улусчу чогаадылга бажыңы база хөгжүм-шин театрынга номналдар болбас.

Ай-кыс МОНГУШ, Чадаана хоорай:

— Чылдың эгези болгаш төнчүзүндө оваарымчалыг, сепчилелдиг болур дээр. Ол дугайында тайылбырлап көрүңерем.

Тензин ЦУЛТИМ башкы:

— Ыдыктыг XIV Далай-Лама Башкывыстың Өөрединде дүрүмнер бар. Ында үүле (карма) деп билиштин бар. Кижини бүрүзүнүн үүлөзү аңгы, эки-даа, багай-даа болур. Ынчангаш ол чүгле боттарындан хамааржыр, чылдың дургузунда эки үүле кылып турган болза, ооң түңнели эки, а багай болза, үүлөзү багай болур.

Хүрээже кээп турар чүдүкчүлөр шажынның ужуруг-утказын эки билип, өөредиглер үезинде кээп дыңнап ап турарын сүмелээр-дир мен.

Анисья ТЮЛЮШ, Кызыл хоорай:

— Индияда чүгле херээжен улус чүдүүр дуганнар бар болгай, Тывага ыңдыг дуганнарны ажыдып болур бе?

Тензин ЦУЛТИМ башкы:

— Бистер шажынны эр, кыс деп ылгавайн турар бис. Индияда Кеспилмаа, Хелиңмаа деп турар херээжен кижилернин хүрээлери бар. Оларны эр башкы удуртуп болур. Кыс дуган ажыдар аргавыс бар. Херээжен улуска тускай дуганнарны тур-

гызын алыр. Хүндүлүг Шинха Ринпоче башкы сөөлгү дарда ретрит эрттирип эгберген. Аңаа чүдүкчүлөр хевиринге номналдарны хүлээп алыр. Буддизм философия тыва дылга өөредир болза, Моолдун чурттакчылары төдө дилында тариналарын номтурар. Оларның бөлүк үүлү күштүг. Кол-ла чүве — бис өгбелеривистин езу-чаңчырын, культуразын эгидери.

Галина МОНГУШ, Кызыл хоорай:

— Медитация төвүн ажыдар деп турарыл?

Омак МОНГУШ:

— Аргалыг-ла болза, хоорай девискээринге болза эки. Медитация төвү туттуна бээр бол аңаа делегей чергелиг конвенциялар, ретриттер, медитацияларны эрттирип болур. Анжиржирге кижиниң кадык-шалды экижири, сагыш-сетки иштиги делегейи улам байырага, таакпы, наркомания сундукпас апаар.

Байыр-оол МОНГУШ, Кызыл хоорай:

Хем суур: «Мен ай караанд көөрүмгө, эрги сан-биле 7-8 үзи-дир. Ынчангаш ам Шагаа байырлалын уткуур хүнүвүс-биле ай карааның санаашкыны-биле бичин карышкак ба хевирлиг. Сөөлгү үеде Тываны девискээринге, Шагаа байырлаарда бистиң чуртувуста а караа-биле уткувас апарган бе».

Тензин ЦУЛТИМ башкы:

«Силерниң эскеринерни эки деп санап тур мен. Шаанда бистиң өгбелеривис ай караа болгаш долгандыр бойдушт көрүп тургаш, байырлап турган ыңдыг-даа болза, албан чери болганывыста, органнарга чагыртыр апаар бис. Ынчангаш Төп Азия чоннарының шаг-шаанда тура, тургузуп каан чурагай-бижини-биле хоойлужудуп каан болуп турар. Силерниң эскеринерни деткип тур мен, ынчалза-даа бисте амдызында көрүп санаар талазы-биле, ыңдыг байдал чок.

Валерия КОНГАР, корреспондент: «Силерниң ажыглап турарыңар Буддизм календарыңар бар-дыр, Омак Чеченолович, ооң дугайында тодаргайы-биле чугаалап көрүңерем. База ол ышкаш календарь үндүрерде, чөпшээрел алыр бе?».

Омак МОНГУШ: «Бо дээрже колдуунда өөреникчилерге таарымчалыг календарь-дыр. Оон тургузукчулары — Новосибирск хоорайда Геше Чинпа Тинлей башкының өөреникчилери. Чырыкче парлап үндүреринге Москваның Цонкапа төвү ханырысалгалыг. Бо календарыңар Гелуг адырның Дже Цонкапаның өскертилгези-биле тургускан. Календарьда хүн бүрүдө сагылга-чурумну тускай демдектер-биле айтып каан. Чижээлээрге эмчи хүнүнүн азы Амитабха бурганнарынга кандыг езулап кылыр дээн ышкаш, чок болза».

ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

«Дорт харылзаа»

Шагаа бүдүүзүндө «Шынның» аалчылары.

Дармапала — буддизм философиясынын камгалакчылары, бо хүн улус камгалакчыларга кызы-бүрү шаптаразыннар бол-базын, аарыг-аржык халдавазын эзеш езулал кылыр. Календарь үндүрерде, чөпшээрел ыяал-ла турар. Геше Чинпа Тинлей башкы Чырыткылыг Далай-Лама башкынын өөреникчизи болганда, дорт хамаарылгалыг болгаш, календарьны үндүрер эргевис бар. Ол Россияга буддизмнің философия өөредиин эгелзэн башкы болуп турар.

Успун **ДОНГАК, Сукпак** уруу: «Бо чылын Шагааны январь 31-де уткуур бис, а тиги календарь-биле март 2-де. Төп Сарыг-оол чогаалчы Шагааны частың башкы айып турар. Январь ай кыштың болгай, а март — частың. Эң бодалым-биле март 2-де эле чоок хевирлиг, ынчан-ша январь ай шала эрте эвес деп чигзиниг туруп турар. Тайылбырлап берип көрүрөм».

Тензин ЦУЛТИМ башкы: «Аза эки айтырыг-дыр. Чаңгыс к удаа салдынып тур. Силер тиги үндүрүп турар тыва калдарывысты ажыглап турар-зуңарза, ында хүнден хүнче өткөн. Бо чылдың сөөлгү чү-ай хүнү январь 30-де дүжүп ар, ынчангаш ол кыштың адак ү-дүр. Эрткен чылын бис шааны февраль 11-де уткуп бис, а бо чылын январь 31-аразы 10 хонук-тур. Шаанда чоннуң чугаалап турганы-а алырга, чылды эрте уткуп арга, ында кандыг-даа багай чок. Бис чүгле ай, хүн чү-йын көрүп турар бис».

Мак МОНГУШ, «Дываа-» төлөвилелдин автору: «Талазы-биле бичии немен-Карышактар бар, ийе. алзак жок ында, шынап-ла, ылгал чок, ол хүн езулалдар кончуг таарымчалыг хүн-жып турар. А чүге карыш-ар тыптып келирил дээрге, чаңгы культураларның бары. иң-биле кады январь 31-де тия биле Кыдат Шагаа ба-алын уткуур».

Валерия КОНГАР, корреспондент: «Башкы, Геше Чинпа Тинлей башкының эгелзешкини болгаш суртаалы-биле тургузуп турар календарь биле силерниң ажыглап турарыңар календарь-дан кандыг ылгал барыл? Ол календарыңар дугайында чугаалап берип көрүңерем, башкы».

Тензин ЦУЛТИМ башкы: «Тываның календары Моолдун, Төп Азияның, Бурятияның чоннарыны-биле дүжүп турар. Барыын Тибет биле Чөөн Тибетти-биле алырга, ылгал 3 чыл болгаш азы өй-өйлөп болуп турар. Чижек кылдыр алырга, Григориан календарь-биле февраль ай 28, дорт чыл болгаш 29 болур, бир ай 30, өскези 31 хонуктуг-дур. Ол бүгүнү барым-даалап санаар. Ол дээрге улуг эртем-дир».

Тес-Хем кожуунун О-Шынаа суурнун доозукчу класының өөреникчилери: «Бурунгу Тываның найысылалы Самагалдайга турган болгай. Аңаа турган хүрээни чүге катап тургузуп болбазыл? Хүрээниң төөгүзүндө билиривиске, аңаа моол, тыва лама-башкылар турган. Үстүү-Хүрээ хевирлиг улуг хүрээ тургузуп болур бе?».

Тензин ЦУЛТИМ башкы: «Кончуг чөптүг айтырыг деп көрүп тур мен. Бисте шажын-чүдүлге чаа хөгжүп-сайзыралды ап турар болганда, чер-чурт, тыва чон бодундан хамааржыр. Чүү-даа чүве чаңгыс хүн болу бербес, ол чоорту болур. Кол-ла чүүл — сорулга салып алыры, ынчан үлө бүдөр. Хүрээ-хиит-терни катап оттуруп, дигизип турарының кол утказы база чүгле чоннуң сүзүү, бүзүрели-биле холбашкан. Ол ышкаш чазак-чагырганың-даа шажын-чүдүлге-биле аразында демниг харылзаадан дорт хамааржыр».

Снежана МОНГУШ, Би-Хем кожуун: «Бистиң аймаа-выста чоокта чаа улуг өгбевис чок болган. Лама-башкыларга баарга, бо айның 21-ниң хүнүндө төрөл бөлүүндө Улу чылдыг улун эргири дээн болган. Ындыг чүүл болуп болур бе база бо

таварылгада чүнү канчаарыл?».

Тензин ЦУЛТИМ башкы: «Силерни хүлээп ап турган башкы тускай «Алдын савазы» деп номга дүүштүр сүмө берген. Ынчангаш силер чигзинип корт-пайн, кол-ла чүүл бүзүрөп сүзүлээр. Ооң чагыын күүседип, 40 хонук иштинде ол эки байдалга турар, оон бодунуң төрүмелин тып алыр. А силерден кол негелде — сүзүк-биле турары».

Евгений САТ, Кызыл кожуун: «Школаларда «Шажын культуразының болгаш шажын-га хамаарышпас этиканың үндезиннери» деп чаа эртем эгелзэн. Школаларының өөренип турар бо кичээлде буддизмни кандыг тала-биле болгаш кайы хире деңгелдиг берип турарыл?».

Тензин ЦУЛТИМ башкы: «Эрткен чылын меңээ ийи шко-ланың 4-5 класстарының өөре-

үлегер-дир. Ынчангаш ада-ие боттары баштай билип алгаш, оон ажы-төлге өөредир».

Елена ЧАДАМБА, «Тувинская правда» солуннуң корреспонденти: «Бис хөй нациялыг чон-дур бис, ынчангаш бот-боттарывыстың езу-чаңчылдарын сагыырыңа чаңчыгып турар бис. «Тувинская правда» солуннуң номчукчулары колдуунда орус дыл кырында болганда силерден дилээрим — бо байыр-лал дугайында чүнү билир болза экил база кандыг езулалдар сагыырыл, арага аймаан ишпес дээн ышкаш. База бо Аът чылы кандыг болурул?».

Тензин ЦУЛТИМ башкы: «Бистиң чүдүлгевисте, Будданың өөредиинде эки-багай хүн, чыл деп билишкиннер чок. Бо чыл эр болгаш кадыг болур. Ынчангаш православ-даа, са-

«Аът чылында Силер бүгүдөгө эки хүн дег хей-аътты, бедик сүлдени күзевишаан, аяс, көк дээр ышкаш арыг угаан-медерелиңерге тайбыңны күзеп, кижичүрүңүң сагыш-сеткили оожургап, таалалдыг, уян сөстөрүң сөңнөп, Шагааны эки уткуурун күзеп турар. Кижичылды канчаар уткуп алырыңдан кончуг хамааржыр».

никчилери экскурсиялап кээп чораан. Ол номну база номчуп көрдүм. Ажыы-биле чугаалаарга, ол эртем 4-5 класстарга нарын болуп турар. Бир талазында эки чүүлү — чазак-чагырганың ээ көрүнүп турары-дыр. Мээң бода-лым-биле ону школалар эвес, а бис, улуг улус, ада-ие, ону билир болза эки. Бир эвес өөреникчи кижича ада-иезинден: «Бис школага мындыг эртем өөрөндивис, ооң утказын билбейн бардым» — деп чугаалаарга, ава-ачаы билбес болза, утка чок болур-дур. Ынчангаш ону баштай улуг улус өөренип алыр болза эки деп бо-даар мен. Тываның төөгүзүндө чаш кижича бурган болур. Аңаа арага-таакпы чыттаптырбас, оон чанынга аас былаашпас, тодар-гайлаарга, ада-ие бичии кижиге

рыг шажын-даа байырлалдарын шупту деңге байырлаар уjurлуг бис. Чон бүрүзү кады качыг-даар, кады өөрүүр, кады сагыш човаар... Аът чылын бар-ла са-гылга-чурум, езу-чаңчыл езугаар эки сагыш-сеткилдиг уткуп алыр бис. Бо чыл ыяш чылы база 4, 5 саннар-биле төнгөн чылдар ыяш болур. Бойдус бистиң иевис болганда, ыяшка чүдүүр уjurлуг бис. **Ом мани падме хум** деп таринаны доктаамал номчуп чо-руурга эки».

Алдын-сай ТЫРЫК, Тес-Хем кожуун: «Кур-Чер суурда бурган изи тывылган дээр, ол шын бе? Чон олче дыка барып турар дээр?».

Эдуард КУУЛАР, Манд-жушри ниитилелдиң төлээзи: «Мен ону көрдүм, оон чанында

ШАГАА

Шагдан тура дойлаарывыс
Шагаа хүнү моорлап келди.
Даглар үнүп, силгиленип,
Даштыг тейге саңдан

салыыл.

Сүттен чажып, отка өргүп,
Чүдүлгевис сагылыңар!
Амыр-менди солупушаан,
Ак чем амзап, йөрээл

салчып,

Алгы дөжөп, шанак мунуп,
Арты дагдан чуңгулаалы.
Даалы, кажык, тевек ойнап,
Талалажып, кагжылыңар!
Аарыг-аржык чагдавазын!
Айыыл-халап таварбазын!
Бурган башкы

ыдыктап каан,

Буян-кежи бодаразын!
Бурун тыва езу-биле
Мурнууска сөгүржүүлү!
Иван КОМБУ.

субурган база тургузуп каан. Төгүдөн алырга, шагда улуг башкылар дашка изин оя басып каар турган. Истиң хемчээлиниң улуг байдалын — Бурган башкының үезинде кижилер ол хире улуг болгаш 1000 чыл чурттаар турган деп тайылбырлап турар. Делегейде үш ис бар деп турар, бирээзи — Тывада. Аңаа барып, чүдүп-тейлеп алыр болза эки».

Аяна ОНДАР, Кызыл хоорай: «Шагаа хүнүн уткуп алыр-да, даң бажында бажыңның от чаяакчызы, суугуну аштап-арыг-лааш, от салырда, аш-чемниң дээжизин өргүүр чаагай чаңчыл бар. Бис черде бажыңга чурттап тургаш, ол езулалды ыяал-ла кылыр турган бис. Амгы үеде каът бажыңда көжүп келген болгаш, ол талазы-биле кандыг езулал кылып болурул?».

Тензин ЦУЛТИМ башкы: «Будда башкының өөредиинде дараазында билишкин бар. От чаяакчызын хирлетпес, арыг ту-дар. Аш-чем кылгаш, ооң дээ-жизин үш эртинеге өргүүр езу-лал бар. Кол чүүл — сагыш-сет-килдин арыы, оран-саваны арыг тудары, өре-ширеден адырлыры. Силерниң таварылганарда аш-чем кылып херекселди арыглап алыры».

Аяс КУУЛАР, Хандагайты суур: «Астрологтуг санаашкын-биле Аът чылы кандыг болу-рул?».

Тензин ЦУЛТИМ башкы: «Аът чылында дорт ногаан мең-ги, ыяш чылы деп билишкиннер бар. Чурагай-биле алырга, Силер бүгүдөгө эки хүн дег хей-аътты, бедик сүлдени күзевишаан, аяс көк дээр ышкаш арыг угаан-ме-дерелиңерге тайбыңны күзеп, кижичүрүңүң сагыш-сетки-ли оожургап, таалалдыг, уян сөстөрүң сөңнөп, Шагааны эки уткуурун күзеп турар. Кижичыл-ды канчаар уткуп алырыңдан кончуг хамааржыр».

Валерия КОНГАР, Шончалай ХОВАЛЫГ.
Чингис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

ТӨРӨӨН ЧЕРИМ – ЧОРГААРАЛЫМ

«Төөгү билбеске төөрээр,
Төрөл билбеске түрээр».

Кижиги бүрүзү миннип келгеш-ле ада-иелиг, дөргүл-төрөлдиг, төрүттүнгөн черлиг болур. Төрөөн чер-ие черивис. Кижиниң өскөн-төрөөн чери дег эргим, үнелиг, чараш чүве кайда-даа чок.

Тоолдарда «Сүт-Хөл шалбаа турар шагда, Сүмбер-Уула тей турар шагда» деп ыдып эгелээр анаа эвес, утказы дыка ханы. Сүт-Хөл – төрөөн Тывавыстың база бир онзагай чараш, төөгүлүг чери. Ол Тываның соңгу-барыын талазын ээлеп, соңгу чүгүндө Красноярск край, Хакасия-биле, барыын талазында Барыын-Хемчик, мурнуу талазында Чөөн-Хемчик, чөөн талазында Чаа-Хөл кожууннар-биле кызыгаарлажып чыдар. Девискээри – 6,700 дөрбелчин километр, төвү – Суг-Аксы суур. Кожуун Кызыл-Тайга, Ишкин, Кара-Чыраа, Бора-Тайга, Суг-Аксы, Ак-Даш, Алдан-Маадыр деп суурларлыг. Кожуун төвү Суг-Аксы суурнуң баштайгы таваан салган үндезин чурттап чылары кады төрөөн алышкылар Кежегелиг Боракай оглу Монгуш, Чангаа Эрекей оглу Монгуш, аревэчи Бавуу Монгуш, Шойдуп Эрекей оглу Монгуш, Өктөк Соян оглу, Хунаян Соян оглу, Салбагар Соян оглу Ондарлар, Таспаяк Сарыглар, Шыырап Монгуш, Сүүр-оол Ондар олар-дыр. 1947 чылда суурга орус чон көжүп кээп, тыва чон-биле эпиг-найыралдыг ажылдап-чурттап турган үези. Тутатчиковтар, Тереховтарның өг-бүлелери, Пахомов адашкылар хөлчөк эрес-кежээ, ажил-ишчи кижилер чораан. Олардан тыва чон хөй чүүлдерге өөренип алган. Оон чоорту орус чон көвүдөп, школага орус класстар база турган. 1941 чылда Чөөн-Хемчик кожуундан Сүт-Хөл кожууну аңгылап эде тургускан. Ол чүүл чоннуң бурунгаар хөгжүлдезинге улуг идигни берген болгаш эки талаже өскерилгелер база хөй болган.

Сүт-Хөл чону шагдан бээр сайзыралдыг, хүндүлээчел, дузааргак, биче сеткилдиг, төрөлзирек, ажил-ишчи-биле онзагай. Ады-сураа алгаан, ызыгуур салгаан мөгелерлиг, чүгүрүк аъттарлыг, эрес малчыннарлыг, уран холдуг ус-шевер өгбелерлиг, күш-ажылчы шылгараңгай кижилерлиг, эртемденнер, чогаалчылар, артистерниң чурту. Сүт-Хөлдүн өртек чок байлаа – оон чону, ажил-ишчи чогаадкчы кижилери.

Тываның төөгүзүндө 1883-1885 чылдарда өөскүп үнген алдан-маадырларның тура халыышкыны – чүгле Тываның эвес, манчы Кыдаттың удуртулгазын безин дүвүредипкен делегей чергелиг болуушкун. Ада-чурттуң улуг дайынының

киржикчизи, тыва эки турачы, «Кызыл Тук», «Ада-чурт дайынының ордени» ордениниң, «Эрес-дидим чорук дээш» медалдың эдилекчизи, аъттыг шериг эскадронунуң командириниң политиктиг ажил талазы-биле оралакчызы Монгуш Данзынович Байыскалыга

ман Ондар көрүкчүлөргө талантызын доктаамал бараалгадып чоруурлар. «Чингис-Хаан» деп делегей чергелиг кинога ойнаан Эдуард Ондарның ат-алдары делегейни шыва ал чорууру – биске чоргааранчыг. Сүт-Хөлдүн сыгыт-хөөмейни нептереткен ат-алдарлыг кижилери: Хунаш-

гаш ол хөлдү Дарбалдай ашак Сүт-Хөл деп адап каан чүве.

Сүт-Хөл далай деңгелинде 1814 метр бедикте чыдар, оон ханызы 40 метр ажыг, узуну 7 км, дооразы 3-4 км. Шаанда хөлге көк буга чурттап турган деп чугаа бар. Ол суг кырынче үнер деп барганда, чер, дээр динчи-

янзы-бүрү дириг амытан уязы. Сүт-Хөлдүн чалгылы херелдеринге алдын чыдаг чайынналып, эрик кыгүндүр чалгып чыдар.

Кожуунуваста төөгүлү тарлыг черлер хөй. Чес-Соскаал даа, Алдын Оргу-Шөл, Кара-Даг, Ма-Ак, Хөлчүктүг, Чечектиг, Үстүү, Алдыы Ишкиннер, Шум, Куй-Даш, Алангы Ажык, Чинге-Ажык, Улуг-Мойналык, Шимээ, Кезер Туруг, Чайлаг-Өзен, Хөл Малгаштаар, Алдыы-дээш-ле баар.

Чес-Булуң

Кызыл-Тайга суурнуң да Ак-Суунуң көвүрүүндө баткан Чес-Булуң, өрүт Чалбак-Хараган дээр бар. Шаанда оон Тываның дырлыг тоолдарында эресгал Амыр-Санаа аъттыг хертип бар чорда, аьдыны дагазы чыдып калган. Ол д хой кадарып чораан бир арат тып алган. Оон эгелз оон арбаны сегереп үнген д Олчаан ол черни Чес-Булу адай берген.

Оон аңгыда база бир м чугаа бар. Күзүн оът-сиген турда Чес-Булуңнуң алаак ның өңү кызыл-сарыг апаар. Булуң деп ат ол өңнүн аайы укталып тывылган. Чес-Булу төөгүдөн тура-ла шыырак ба чурту дээр. Бода, шээр, ч малды өстүреринге кончуг рымчалыг чер. Чес-Булу Челер-Ою дээрге Куу-С деп кырган-ачайның кулуну азырап өстүрген аьды-дыр. Хөлге 40 чылдарда Челе хөлчөк алдаржып турган. Ол тумак дурт-сынныг, чингине уксаалыг, чүгле челер аьт.

Соксаал даанып тывылганы

Ак-Даш суурнуң мурнуу лазында дагны Соксаал дээр. Амыр-Санаа деп тоо кирген маадырның доктаа тейин ынчаар адаан.

Артаа-Тей

Шаанда даштыкы эжелерге удур эрес-дидим тур чораан Амыр-Санаа маадайзыннарга сывыртаткаш, чүрүк Сарала аьдын мунутка Чес-Булуңну эрткеш, Арта Тейни ажа халды берген. Хө чик хемниң кыдыын өрү чоо ора, оруун доза доора чыт Болчатылыг Бора-Тей деп чии дагның кырын орта Саллазының быжыг дуогулары-б бастырып эртип чыткан. Бич када доктаагаш, даңзага га таакпызын кыпсып алган окпан-чикпен, эрес-кашпа халдып чорааш, «дайзыннан дан өжээним негеп ап, ыяа төрөөн черимге келир мен» сорулга салгаш, орус чурту шиглей арлы берген дээр. О бээр ол тоолчургу маадыр ажа халыткан тейин Артаа дээр.

Лориса СА
Кызыл ко...

Шаажанда кудуп каан сүт дег хөл.

чоргаарланып чоруур бис. Чеди чүзүн малын малдаан Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры аттың, Ленин ордениниң эдилекчизи Дажы-Намчал Чыргай-оолович Ооржактың чырык ады чаңгыс чер-чурттугларынга уттундурбас. Ол чаңгыс чижек. Мөге Семис-оол Сарыглар Тывага 13 катап шүүлген. Арзылаң мөге Сүүр-оол Ондар, наадымнарның 17 дакпыр чемпиону, сумо хүрешке делегейниң, Европаның, Россияның чемпиону Аяс Монгуш, бир дугаар Совет Эвилелиниң спорт мастери, хостуг хүреш мөгелери Өргелээр Ондар, Федор Ондар оларга чон чоргаарланып чоруур.

Кожуунуң тараажылары арбай-тараа, сула, чинге-тарааны өстүрүп, чылдың-на чагай дүжүттү ажаап ал турар. Суггачы Ондар Ыймажал 76 харлыында «Чеден га» деп черге эки дүжүт алганы дээш Октябрь Революциязының ордени-биле шаңнаткан.

Суг-Аксы суурнуң Чогаалчылар кудумчузунга хөй чогаалчылар өөренип, ажылдап-чурттап чораан. Олар кымнарыл? Тываның Улустуң чогаалчылары: Екатерина Танова, Черлиг-оол Куулар, Александр Даржай болгаш эртем докторлары, профессорлар: Чечек Сагды, Херел-оол Ооржак, Светлана Орус-оол, Сергей Ондар олар-дыр. Баштайгы тыва профессионал скульптор Товарищтай Ондарның «Малчын», «Тиилеттирбээн» деп тураскаалдары –Тываның чоргааралы. Артистер, ыраажыларның салгалдары Станислав Ириль, Андрей Монгуш, Шолбан Ондар, Кара-Сал Очур, Ро-

таар-оол Ооржак база Маржымал Ондар, Сундукай Монгуш олар-дыр.

Тыва тоолдар «Сүт-Хөл шалбаа, Сүмбер-Уула тей турар шагда» деп эгелээр болгай. Ол анаа эвес тывылган, сураглыг тоолчулар Маңнай, Хүргүл-оол, Агырлар оларның уран-чеченин чон кайгап ханмаан. Делегей чергелиг аян-чорукчулар чурту Сүт-Хөлдүн тугун, адыш ишти довураан делегейниң шыпшыктарынче альпинист, чогаалчы Маадыр-оол Ховалыгга баштаткан

реп, чалгыглар хайнып, мөөрөп эгелээр.

Чылдың дөрт эргилдезинде Сүт-Хөлдүн агаар-бойдузу өскерлип турар. Чайгы үеде хүннеп туруп-туруп, хенертен чаай кааптар, оон доораан аязы бээр. Чамдыкта неделя чедир бүргөп, хат, чаьс, долу катый кудуптар. Күзүн соок тыныштыг хат-салгын кезек-кезек уламчылап турар апаар. Ноябрьда доштапып эгелээр. Кыжын хөлге чамдыкта хадааш, хөртүктөй бээр. Чазын май ай

Күш-ажылга чедиинкинери дээш Сүт-Хөл кожуун 1971 чылда күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан. Москвага олимпиада болуп турган 1980 чылда Бора-Тайга ортумак школазын дооскан бис. Ол улуг тоогүлүг уттундурбас чыл болган.

команда чедирген.

Күш-ажылга чедиинкинери дээш Сүт-Хөл кожуун 1971 чылда күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан. Москвага олимпиада болуп турган 1980 чылда Бора-Тайга ортумак школазын дооскан бис. Ол улуг төөгүлүг уттундурбас чыл болган.

Сүт-Хөл

Шаг-шаанда Кызыл-Тайга эдээнге чаңгыс доруг аъттыг, каш өшкүлүг Дарбалдай ашак чурттап чораан. Ол чай боорга хөл кыдыынга көжүп кээр. Хөлдүн мыйыраан кадырып, кургадып чуургаш, далган кылып турган. Ол мыйырак дыка сүтсүг болган. Кызыл-Тайга кырындан хөлдү коорге аякта кудуп каан сүт сагындырар ышкаш болган. Ынчан-

егезинде хөлдүн дожу чугалап, бир ужундан өске ужунга чедир салдап чыдар.

Сүт-Хөлдү долгандыр турар арга-ыяжы эм оьттар, аң-мең-биле байлак. Дыт, пөш, шиви, шарлан, инек-хараган, дая, сөөскен, инек-караа, кызырак-караа, көк-кат, киш-кулаа, кускун-кады, честек-кат, долаана, ыт-кады, хоорус, чадаң-кат элбээ-биле үнүп турар. Эм оьттар: кокай оьду, сараспан, кылбыш, улуг оьт, ай, бес, үүргене, шеңе элбээ-биле үнүп турар. Дириг амытаннар-дан элик, хүлбүс, торгу, хаван, ас, морзук, дилги, буур, булан, киш-биле база бай-байлак. Ынчангаш Сүт-Хөл – хөй аң-меңниң, катчимистиң, ыяштарның, эм оьттар-ның, балык-байлаңның болгаш

КОНКУРС ЧАРЛАП ТУР

Тыва Республиканың прокуратуразы албан-дужаалдарның бөлүүнүн «хандырылга специалистери» категориязынга кире Тыва Республиканың прокуратуразының 1 разрядтың специалисти күрүнениң федералдыг албанының хостуг албан-дужаалын ээлээринин конкурзунга киржиринин документилен күүлээп алырын чарлап турар.

Албан-дужаалга квалификациялыг негелделер: прокуратура органдарына херек эмгелелин кылыры-биле холбашкан чогуур күүлээлгелерни күүседир «юриспруденция», «документилер-биле ажыл» мергежилдиг ортумак, дээди профессионал эртем. Мергежил талазы-биле ажыл стажы негеттинмейн турар.

Конкурска киржири-биле дараазында документиленни кириер:
- хуу билдиришкен (боду бижир);
- 2005 чылдың 05.26-да Россия Федерациязының Чазаның №667-р айтышкыны-биле бадылааны майык езугаар анкета (боду долдурар);

- бодунун бижээни допчу намдары (хамааты кижинин допчу намдарын, каяа ажылдап чораанын, өг-бүле байдалын, өске мергежилге өөренип турар болза, кайда өөренип турарын, административтиг болгаш кеземче харысалгазынга онаажып чораанын дугайында медээлерни, чоок төрелдеринин дугайында (адын, азынын адын, фамилиязын долдузу-биле, төрүттүнген үезин бол-ш черин, эртем-билиин, кайда база кандыг ажылда ажылдап өөренип) турарын, административтиг болгаш кеземче харысал-газынга чүү дээш кымның онаап турганын кириер) медээлерни;
- паспортунун бодун көргүспүшaan, хоолгазын;

- эргежок чугула профессионал эртемин, ажылының стажын болгаш мергежилдин бадыткап турар документиленни, демдек сал-ган ведомостуларны кожар;

- күш-ажыл дептеринин азы шериг азы өске албанны эрттиргенин дугайында документинин хоолгазын;

- шериг билединин (бүгү арыннарын) болгаш келдиришкен эричелинин хоолгазын;

- албан-хүлээлге даңзызының бадыткаан хоолгазын;

- федералдыг күрүне албанының албан-дужаалын ээлээ-ринче кордап турар кижинин орулгаларының дугайында, өнчү-өренишинин болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгеле-ринин дугайында медээлерни, а ол ышкаш ооң өг-бүлезинин ажыгуннеринин 2009 чылдың 05.18-те РФ-тин Президентизи-нин №559 Чарлы-биле бадылааны майык езугаар шак ындыг дээлерни;

- ажылдап (албан-хаап) турган черинден характеристиканы;

- хамаатының бүрүткеттирген черинин аайы-биле медицина-ан черинин 2009 чылдың 12.14-те Россияның Кадык кам-ал-социал хөгжүлдe яамызының №984-н дужаалы-биле ба-лааны №001-ГС/у майык езугаар тывыскан түңнел бижин;

- психоневрология болгаш наркология диспансерлеринден ызылганы;

- №06у майык езугаар эмчи шынзылгазын;

- бөдүүн саазынның ак арнынга өңнүг кылдыр, булуңчук тырттырган, 3,5x4,5 болгаш 4x6 хемчээлдиг ийи-ийи фото-укту.

Конкурска киржиринин документиленни дараазында адрес-күүлээп алыр: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, ба-30, Тыва Республиканың прокуратуразы, каб. 203, ажыл-теринде 09.00 шактан 13.00 шакка болгаш 14.00 шактан 10 шакка чедир. Документиленни 2014 чылдың 01.31-де күүлээп алыр эгелээр, 2014 чылдың 02.21-де доостур. Конкурсту чылдың 03.14-те 10.00 шакта эрттирери көрдүнген.

Конкурс комиссиязы 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудум-чузу, каб. 30, Тыва Республиканың прокуратуразы, каб. 203, адрес-те турар. Телефонун 3-36-77. Электроннуг адреси: 17@mail.ru

Остуг албан-дужаалды ээлээринин конкурзунун дугайын-он-даа долу медээни Тыва Республиканың прокуратуразы-албан-езуунун сайтында парлаан.

ИП Альдемиров А.В. ОГРН 311434511700141 Товар сертифицирован.

Меха "Глория"

г. Киров

**РОСКОШНО!
ВЫГОДНО!
ТЕПЛО!**

СКИДКИ% Ждем Вас с 10.00-19.00

Кредит! Рассрочка на 6 мес. без переплаты!*

Шубы и шапки из натурального меха по ценам производителя.

28, 29 и 30 января - Центр русской культуры

г. Кызыл, ул. Кочетова, 135

31 января, 1 и 2 февраля - ДК г. Ак-Довурак

3 и 4 февраля - ДК им. Танды-Уула" с. Хову-Аксы

*(Кредит и рассрочку предоставляет ОАО ОТП Банк Лиц. №2766 от 04.03.08 г.)
При ссылке на газету гарантированная скидка 5%

Меховая королева

г. Киров

03 и 04 февраля в РЦК г. Шагонар.
05 и 06 февраля в ДК п. Хову-Аксы.
07 и 08 февраля в ДК с. Самагалтай.
09 и 10 февраля в ДК с. Бай-Хаак.
11 и 12 февраля в ДК с. Балгазын.

ЯРМАРКА МЕХОВЫХ ИЗДЕЛИЙ

**Нутрия, норка, мутон
Пуховики, головные уборы**
Огромный выбор осенних курточек от производителя!

РАССРОЧКА И КРЕДИТ

от ЗАО «Альфа-Банк» Лиц. № 1326 от 03.01.93г

**Шагаа уткуурунун
шажын езулалдары
бөгүн эгелээр**

Бөгүн, январь 28-те, Кызылда Ташинпанделин азы чоннун адап өөрени-гени-биле Эрзин хүрээ-зинге 17 шактан эгелеп балин айдызаарының езулалы болур. Өскээр чугаалаарга, ол бурган-нарга өргүлдe езулалы. Балинни, азы арбай дал-ганындан, саржагдан, ары чигиринден чараш-тап кылган дүрзүлери өргүүр.

Январь 29-та эртен-гинин сес шактан эгелеп кежээ 19 шакка чедир он сагызыннар номнал-дарын номчуур. Номнал доозулган соонда, Сор езулалы эртер. Аңаа киржири-биле ак чем аймаан, эът-төш болгаш чимис аймаан ап алгаш келир.

Январь 30-де 108 Кан-чыыр номналын номчуур. Оон чапсар соонда кежээ 20 шактан эгелеп Шагаа үнгүже чедир Яманта-ки болгаш Цетер Лхамо бурганнарга мөргүлдү номчуур.

Чарлап

Өвүр кожуунун Хандагай-ты ортумак школазын 2011 чылда дооскан **Мерген-Хе-рел Кимович Лопсан-Се-ренни** адынга тывыскан АБ № 0006512 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

**«ШЫН» СОЛУННУҢ ХҮНДҮЛҮГ
НОМЧУКЧУЛАРЫ!**

«Шын» солунну чагыдып алыңар!

2014 чылдың чагыдылгазының өртектери:

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	240,27	480,54	961,08
31730 — организацияларга	270,27	540,54	1081,08

**Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, киржикчилери,
инвалидтери шынзылганы көргүзөргө:**

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	216,22	432,43	864,86

ДАЛАЖЫҢАР! ЧЕТТИГИҢЕР!

ТЫВА ХҮРЕШ — КӨРҮШТҮГ-ЛЕ!

Тыва хүреш маргылдааларын чон дыка сонугар апарган. Сүбей аттыг спорт комплекзинин хүреш болуп турар улуг залынга безин көрүкчүлөр сыңмастаан. Тыва мөгелерниң хеп-сынының чаражын, мөгелерниң хүрежириниң эрес-кашпагайын улус магадал турар. Тыва хүрештиң сөөлгү чылдарда сайзырааны чоннун караанга көзүлдүр-ле илден. Тыва хүреш бүгү талазы-биле ылап-ла чингине национал спорт хевири апарган деп аңаа кончуг сонугаргалдыг, ону дыка эки билир хоочун көрүкчүлөр-даа, хоочун мөгелер-даа чугаалажып турардыр. Олар кайын соора чугаалаар ийик.

Тыва Республиканың Тыва национал хүреш федерациязының даргазының оралакчызы, республикага ат-сураа билдингир мөге Владимир Монгуш-биле ужуражып, тыва хүрешти сайзырадыр дээш федерацияның чорудуп турар ажылының дугайында чугаалаштым.

— Владимир Комбуй-оолович, тыва хүреш сөөлгү үеде сайзыраан деп чоннун үнелелиниң ыңдында кандыг ажил-херектер барыл?

— Кандыг-даа ажил-херек чайгаар бүде бербес. Спорт, тыва хүреш — база күженишкениң ажил-дыр. Ону спортчулар, база

организастан турар кижилер алыс ыңдындан билир. Совет үеде тыва хүреш маргылдааларына барып, оларның канчаар эртип турганын көргөн кижилерниң бирээзи-дир силер. Чамдык кижилер тыва хүреш маргылдааларына содак-шудак чок, анаа спортчу хептиг кижип турдулар. Бөгүн ыңдыг эвес. Мөге кижилер албан содак-шудактыг, каддыг тыва идиктиг хүрежир, биригээр чугаалаарга, бүрүн спортчу хептиг.

Тыва национал хүреш федерациязын тургускан соонда тыва хүреш бүгү талазы-биле элээн сайзырап эгелээн. Ынчалза-даа бергелер хөй турган. Бети дизе, тыва хүрештиң дүрүмнерин ажилдап кылыры, содак-шудак даараары, мөге бүрүзү албан содак-шудактыг, тыва идиктиг хүрежир дээш, оон-даа ыңай...

— Элээн сайзырап эгелээн, дидинер. Кажан шапкын сайзырап эгелээни?

— 2009 чылда Анатолий Партизанович Дамба-Хууракты Тыва Республиканың Тыва национал хүреш федерациязының даргазына соңуп алганывыс соонда. Федерацияның организастыг ажил-херектери, хүреш маргылдааларын эрттиреринден аңгыда, 2009 чылдан бээр кылган мындыг ажилдарны демдеглексээр-дир мен. Эң шыырак, республика чергелиг мар-

гылдааларга шүүлген мөгелерге Күчүтен, Чаан, Арзылаң, Начын аттарны тыпсып турар апарган болгай. Ол мөгелерниң ылгавыр бөргүн, аңаа хаваанда демдекти тускай чагыг езугаар кылган. Бөрттүн, ылгавыр демдектиң дөзевилелдерин чурукчу Начын Шалык кылган, ону Дээди Хуралга бадылаан. Ылгавыр демдекти Тыва Үндэзин культура төвүнүн ус-шевер дарганы Кенин Сат шуткуп кылган. Тыва хүрештиң хүндүткелдиг аттарына төлөптүг болган мөгелерниң бөрттеринден, оларның хаваанда ылгавыр демдектерден, бөрттериниң маактарында дилиндерден оларның мөге аталдарын, каш катап шүүлгенин азы үжүүрлешкенин кижилер билеп ап болур.

— Чижээлээрге, мен болза, мөгелерниң бөрттериниң маактарында дилиндериниң ужуур-утказын билбестир мен. Тайылбырлап берип көрүңерем.

— Ылгавыр демдек мындыг хевирлиг — ыдыктыг чечек алан-тостун ортузунда чаан азы арзылаң дээш мөгениң ат-алдарының илергейи дириг амытанны чуруп каан. А бөргүнүң маагы ийи — кырыкы болгаш адаккы. Кырыкы маакта дилиндер мөгениң каш катап шүүлгенин, адаккы маакта дилиндер каш ка-

тап үжүүрлешкенин илереткен. Бөрттерни бедик мергежилдиг ус-шеверлер даараар, кылыр. Бөрт хаваанда ылгавыр демдекти арыг мөңгүнден шуткуп кылган. Чаңгыс демдектиң бот-үңе-зи 10 муң рубль.

Чугаалаарга-ла мындыг белен, бо ажил дыка нарын болду, эң ылаңгыя акшаландыраары. Анатолий Партизановичниң идеяны, кижилге эвес болза, бүдери берге үүле. Ооң-биле кадды ажилдаарга, ажил-херек бүдүнгүр, тыва хүрештиң сайзыралы шапкынчыыр боорга, Тыва хүреш федерациязының 2011 чылда отчет-соңгулдалыг конференциязына Анатолий Дамба-Хууракты федерацияның даргазына база катап соңуп алган бис. Ынчангаш ооң деткимчези, идеяны ажилы-биле 2016 чылга чедир тыва хүрештиң сайзыраарына хөй чүүлдерни ам-даа кылып болур бис. Бүдүрер үүле-херек-даа ам-даа эңдерик. Чижээлээрге, тыва национал хүрешти школа программасынче кириери, мөге салыкчыларының болгаш судьяларның тускай хевиниң, ылгавыр демдектериниң дугайында дүрүмнү ажилдап кылыры, эң шыырак мөгелеривиске Күчүтен, Чаан дээш, өске-даа аттарны тыпсырының дүрүмүңе чаартылгаларны кириери,

чогуур черлерге бады дээш, сорулгалар-ла хөй.

— Шагаа чоокшулар. Тыва хүрешке бо ыдык байырлалга кааткан хүрешти манаа.

— Шагаа байыр тураскааткан 18 хар чезиниң аныяк мөгелериниң азынга хүреш февраль 1-иниң аразына февраль «Сүбей» спорт комплекси болур. Кожуун бүрү 5 кижилер составтыг команда: 18 хар чедир назар мөге, 45 хардан өрү назар мөге, 85 килограмм килд эвес 1 мөге, шыырак 2 Кожууннарның команданың аразына хүреш тулган мөге дээш хүреш.

Октябрь — март айлаларда жууннарның организастыг тирип турганы кышкы бер маргылдааларына мөге оларның рейтингиниң даалайын салып турган, оон өске маргылда мөгелерниң чыл дурд тирилелгелерин барымдаалып. Айт чылды уткаан байырлалының хүрежинге мөгелерни оларның рейтингин барымдаалап хүрешти. Үнүп оран Айт чыл мөгелерге онагларын чиик ап турар боорун күзедим. Шаңгыр-оол МОН

ЭКИ КӨРГҮЗҮГЛЕРЛИГ ЧАДААНАДА

Тос оруктуң белдиринде Чадаана хоорай бо депшилгелиг үеде бурунгаар хөгжүп, сайзырап турар. Ажыл-агының аңгы-аңгы адырларында тудугларның немежи, хоорайның улгадып турары каракка көскү. Чаа туттунган чуртталга бажыңнарындан аңгыда, албан черлери база чаарттыган.

Кыштын башкы айының ортаа үезинде «Россияның көдээ ажил-агый банкызының» Чадаана хоорайда салбыры улуг, делгем оран-саваже көжүп, байырлыг байдалга ажыттыган. Аңаа чурттуң көдээ ажил-агый банкызының Тывада салбырының директорунун оралакчызы Оксана Осирко, Чөөн-Хемчик кожунунун чагырга даргазы Байбек Монгуш, кожунунун баштыңы Александра Донгак, Чадаана хоорай чагыргазының даргазы Буян Ондар киришкен. Кожуунунун чагырга бажыңының бичии өрээлдеринге турганынга деңнээрге, чаа оран-бажың аажок таарымчалыг болгаш эпигдир деп, чөөн-хемчикчилер улуг өөрүшкү-биле чугааладылар. Амгы үениң херексели-биле дериттинген албан чериниң аждышкынынга көдээ ажил-агый банкызының ажилдакчылары

бүзүрелдиг чонну утпайн, шаңнап-мактаан. Оларга «Белдир» көдээ ажил-агый кооперативиниң даргазы Арина Монгуш, сайгарлыкчы Орлан Монгуш, Шолбан Тас-оол болгаш Солаңгы Монгуш олар хамааржыр.

«Девискээрниң көдээ ажил-агый банкызы бурунгаар хөгжүп, сайзырап турар. Биске кээп турар чонувусту деткип, сырый харылзаалыг ажилдап чоруур бис» — деп, Оксана Осирко демдегледди.

Улуг экономист Саманта Ондар ажил үезинде.

Россияның көдээ ажил-агый банкызының Тывада филиалы 2000 чылда ажылын эгелээн. Ол чонга янзы-бүрү чээлилерни берип, тускай акцияларны эрттирип турар. Республиканың кожунун төптөрүндө банкының 18 немелде салбырлары бар. 13 чыл иштинде чедишкениң ажилдап келгенин банк ажилдакчылары чонга таныштырган. Чылдан чылче эки

көргүзүглерлиг салбырларның бирээзи — Чадаанада. Кожуунунун чурттакчы чонунун саны 19634, ооң иштинде 9179-зу — бо банкының хереглекчилери, чоннун 50 хуузу мында хаара туттунган. «Республикада хөй чурттакчылыг кожуннарның аразында Кызыл кожунунун соонда ийиги черде турар бис. Бо банк кожунунун чонунга ачы-дузаны көргүзүп турары эки база немей терминалдарны тургусканы кончуг таарымчалыг...» — деп, кожунунун баштыңы чугаалады.

Республиканың девискээринде кагдынган тудуглар талазы-биле ажил кидин түлүк болгай. Бо хоорайда ээн, кагдынган тудугларны долгандыр херимнеп каанын дораан эскердим. Оозун бодаарга, мында ажил «чылгыр» чоруп турар хире. Чадаананың хевирин үрөп, «көскүлөңнөп» турган ээн тудугларны сайгарлыкчы Аян Ондар эде-хере чаартып туткаш, арендага берип турар.

Банк салбырының ажилдаар черин база Аян Балыкаевичиниң удуртулгазы-биле чаартып кылгаш, ооң эргелекчизи Аяс Тюлюшке хүлээди, дүлгүрүн байырлыг байдалга тывыскан. «Ээн тудугларны эде чаартып турар дээш кожунун чагыргазы-биле

Банкының чаа салбыры.

дугуржулганы кылгаш, ажилды эгелээн мен. Ооң бир херечи — көдээ ажил-агый банкызының салбыры бо-дур» — деп, Аян Ондар кыскасы-биле таныштыраарга, ол төрөөн кожунунун социал-экономика хөгжүлдөзүңгө үлүг-хуузу кириштирип чоруур ажилгы, холу туттунур сайгарлыкчы-дыр деп билдим.

Банкының чаа оран-савазында ам-даа чедир кылыр ажилдар бар. Ол дугайында банкының хереглекчилери Долаана Ондар биле Татьяна Түлүш ажып-чажыт чокка чугааладылар: «Делгем, чырык бажыңче көжүп келгени эки. Банкының үнген-кирген чону хөй, оларның аразында улуг

назылыглар-даа бар, ыңчан сандайларны немей тургузуп, лыпкын ажилдаары-биле олар специалистерниң санын көдөдир болза эки».

Оон аңгыда ААН «Россия хозбанк» — агроулетпур комплекзиниң (АҮК) чээли-сан национал системаның үндэсини. Бо банк АҮК-түн кол чөй-берикчизи, акша-төгерикиң бо гаш эт-хөреңгиниң хемчээли-чурттуң улуг болгаш идеяны банкыларының санында. Банкының акциялары 100 хуу күрү-ниң өңчүзүңге хамааржыр.

Анисья ТЮЛЮШ

Авторнун тырттырчуруктары.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноярская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нинтиел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгала болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 2 парлаан ама. Тираж 7526. Чагыг 9. Номериң парлаггаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялары адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «ШЫН» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны дүңүшпөй барып болур. Айтыгланган саннары болгаш өске-даа фактылар дүңүшпөй дээш авторлар боттары харылаар.